

The Examples of Riddle, Mâni and Lullaby by Shahsavan Turks

Ahmet ÇAM**

ÖZ

Bilmece, mâni ve ninniler binlerce yıllık Türk kültürü içinde anonimlik şemsiyesi altında korunup günümüze kadar ulaşan sözlü kültür ürünleridir. Sosyal ve sanatsal açıdan birçok işleve sahip olan bu ürünler, ait oldukları toplumların ortak kültürel değerlerini yansıtır. Ana yurtlarından ayrılarak dünyanın çeşitli coğrafyalarına yayılan Türkler, göç ettikleri yeni yerlere maddî ve manevî kültürel öğelerini de taşımışlardır. Türk dünyası olarak bilinen bu coğrafyada, Türk kültürünün maddî ve manevî tüm unsurları ile bu unsurlara ait değerler bütünü korunup yaşatılmaktadır. Türkistan'dan Avrupa'nın içlerine, Sibirya'dan Basra Körfezi'ne uzanan oldukça geniş bir alanda izleri takip edilebilen bu ortak değerler bütünü, her coğrafyada kendine özgü bir biçim kazanmış olmasına rağmen özü itibarıyla herhangi bir değişime uğramamıştır. Bir başka deyişle, bilmece, mâni ve ninniler; Türklerin dünya görüşü, zekâ ve muhakeme gücü, estetik zevk ve algısı gibi birçok unsuru bünyesinde barındıran Türk dünyası halk edebiyatının ortak ürünleridir. Aynı zamanda sözlü kültürün de en yaygın ve zengin türlerinden olan bu ürünler, Türk dünyasında çeşitli adlarla anılmaktadır. Bilmece, mâni ve ninnilerin farklı coğrafyalarda büründükleri yeni biçimleri ve bu coğrafyalardaki yorumları ortaya çıkarmanın en önemli yolu derlemelerdir. Alan araştırmaları sayesinde Türk dünyasının kayıp veya bilinmeyen pek çok unsuru, gün yüzüne çıkmaktadır. Türk dünyası açısından en önemli coğrafyalardan biri de İran'dır. En az otuz milyon Türk'ün yaşadığı tahmin edilen İran, Türkiye'den sonra en fazla Türk nüfusunu barındıran ülke olarak öne çıkmaktadır. Ülkedeki kalabalık Türk nüfusuna rağmen Türkiye'de İran Türklüğü ve İran sahası Türk halk edebiyatı üzerine pek az çalışma yapılmıştır. İran Türk toplulukları içerisinde günümüzde göçebe veya yarı göçebe Türk kültürünü canlı bir şekilde yaşatan topluluklardan biri de Şahseven Türkleridir. Türkiye'de Şahseven Türklerinin sözlü kültür ürünleri ile ilgili doğrudan alan araştırmasına dayanan bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Şahseven Türklerini oluşturan ana kitle, XVI. yüzyılın başında bu bölgeye Anadolu sahasından göç etmiştir. Göçebe yaşam tarzının doğal bir sonucu olarak Şahseven Türkleri gelişmiş bir sözlü kültür hazinesine sahiptir. Bu çalışmada ilk olarak İran'da yaşayan Şahseven Türkleri özet bilgilerle tanıtılmış ve akabinde Türk dünyasında ortak özellikler sergileyen bilmece, mâni ve ninni gibi sözlü kültür ürünleri ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Bilmece, mâni ve ninni türlerine ait genel bilgiler verildikten sonra, bu türlerin Şahseven değişkesindeki kavram karşılıkları (taptapbaca/tapbaca, bayatı/buyatı, mahni, laylay) Azerbaycan sahası göz önünde bulundurularak açıklanmıştır. Alan araştırmaları sonucunda Şahseven Türklerden derlenen bilmece, mâni ve ninni ürünlerine ait örnekler, yapı ve konu bakımından ana hatlarıyla incelenmiş ve bu örneklerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları çalışmada sunulmuştur. Sonuç kısmında ise sunulan örneklerden hareketle Şahseven bilmece, mâni ve ninnilerine ilişkin genel bir değerlendirme yapılmış ve Şahseven Türklerindeki sözlü kültür geleneğinin zenginliğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Bilmece, mâni, ninni, İran Türkleri, Şahseven Türkleri.

ABSTRACT

Riddle, mâni and lullabies are oral cultural products that have survived up to the present day and have been preserved under the umbrella of anonymity in thousands of years of Turkish culture. These products, which have many social and artistic functions, reflect the common cultural values of the societies they belong to. Leaving their motherland and spreading to various geographies of the world, Turks also carried their material and spiritual cultural elements to the new places to which they migrated. In this geography known as the Turkish world, all material and spiritual elements of Turkish culture and the set of values that belong to these elements are preserved and kept alive. This common set of values, which can be traced in a wide area extending from Turkistan to the interior parts of Europe, from Siberia to the Persian Gulf, has taken a unique form in every geography, but in fact it has not undergone any changes. In other words, riddle, mâni and lullabies; The Turkish world, which includes many elements such as the worldview of the Turks, intelligence and reasoning power,

* Bu makale, İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD'de Prof. Dr. Vahit Türk danışmanlığında Ahmet Çam tarafından hazırlanıp sunulan "Şahseven Türkçesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Geliş tarihi: 26 Nisan 2021 - Kabul tarihi: 10 Mart 2022

Çam, Ahmet. "Şahseven Türklerinden Bilmece, Mâni ve Ninni Örnekleri" *Millî Folklor* 135 (Güz 2022): 213-228

** Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, ahmetefecam@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4338-9090.

aesthetic taste and perception, are the common products of folk literature. At the same time, these products, which are also one of the most common and rich types of oral culture, are known by various names in the Turkish world. The most important way to reveal the new forms of riddle, mâni and lullabies in different geographies and the interpretations in these geographies are compilations. Thanks to the field studies, many lost or unknown elements of the Turkish world come to light. One of the most important geographies for the Turkish world is Iran. Iran, where is estimated to have at least thirty million Turks, stands out as a country that hosts the most Turkish population after Turkey. Despite the crowded Turkish population in the country, few studies have been made on Iran Turkishness and Iran field of Turkish folk literature in Turkey. Among the Iranian Turkish communities, one of the communities that keep the nomadic or semi-nomadic Turkish culture alive today is the Shahsavan Turks. No study has been conducted so far, based on direct field research, on the oral culture products of Shahsavan Turks in Turkey. The main mass of Shahsavan Turks are constituted by those who migrated to this region from the Anatolian area at the beginning of the XVI century. As a natural result of the nomadic lifestyle, Shahsavan Turks have a developed oral culture treasury. In this study, firstly, Shahsavan Turks are introduced with summary info and afterwards, general information about oral cultural products such as riddle, mâni and lullabies which are the common features of Turkish world are shared. After general information about riddle, mâni and lullaby genres was given, the term equivalents of these genres in Shahsavan variant (taptap-baca/tapbaca, bayatı/buyatı, mahni, laylay) were explained by taking into consideration the Azerbaijan field. As a result of field studies, examples of riddle, mâni and lullaby compiled from Shahsavan Turks were examined in terms of structure and subject, and the Turkey Turkish equivalents of these examples were presented in the study. In the conclusion part, a general evaluation of Shahsavan riddle, mâni and lullabies is carried out and attention is drawn to the richness of the oral culture tradition in Shahsavan Turks.

Keywords

Riddle, mâni, lullaby, Iran Turks, Shahsavan Turks.

Giriş

Oğuz illerinin ve halklarının tarihi yerleşmesinde coğrafi bir bütünlük teşkil eden Kuzey ve Güney Azerbaycan ile Anadolu'nun eski Türk kültürünün gelişmesinde mühim rolü olmuştur. Yüzyıllar boyunca durmadan kuzeyden güneye, doğudan batıya doğru, kendilerine geçit veren Karahanlı, Gazneli ve Selçuk illerini aşarak bu sahaya gelen yeni yeni Türk boy, aşiret ve urukları, beraberlerinde getirdikleri kültür geleneklerini, dil ve dinlerini buralarda yerleştirmeye çalışmışlardır (Caferoğlu 1958: 65). Oğuz Türklerinin Anadolu ve Azerbaycan saharındaki yayılmaları, sadece doğudan batıya göçer şekilde tek yönlü olarak gerçekleşmiştir. Yani Azerbaycan'dan Anadolu'ya göç eden bazı Oğuz grupları, çeşitli nedenlerden ötürü farklı zaman dilimlerinde Azerbaycan topraklarına yeniden göç etmişlerdir. Bunun sonucu olarak da Azerbaycan ve Anadolu sahaları arasındaki toplumsal ve kültürel bağlantılar, canlılığını günümüze kadar sürdürmüştür.

“Şahı sevenler, şahın dostları” gibi anlamlara gelen Şahseven sözünün yaygın görüşe göre XVI. yüzyılın üçüncü çeyreğinde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Şahseven Türklerinin günümüzde yaşadığı bölgeler, İran'ın kuzeybatısında bulunan Erdebil, Zencan ve Doğu Azerbaycan eyaletleridir. Erdebil, Zencan ve Doğu Azerbaycan eyaletlerinde Şahseven Türklerinden başka Afşar, Karapapak, Karaçorlu, Tat¹ gibi farklı Türk toplulukları da yaşamaktadır. Ancak Şahseven Türkleri, göçebe yaşamı düzenli bir şekilde sürdürmeleri bakımından diğer Türk topluluklarından ayrılmaktadırlar. Nüfusları en az 300 bin olan Şahseven Türkleri, İran'da Kaşkay Türklerinden sonra göçebe yaşamı benimseyen en büyük ikinci Türk topluluğudur. Kökleri Oğuz Türklerine dayanan Şahseven Türklerinin en yoğun olduğu kışlak bölgesi Mugan Ovası, yaylak bölgesi ise Savalan Dağı'dır (Çam 2021: 45-79). Mugan Ovası ve Savalan Dağı'nın çok eskiden beri bir Türk yurdu olduğu, Oğuz'un bu bölgede konakladığı, bölgedeki yer adlandırılmalarının Türkler tarafından yapıldığı gibi birtakım bilgileri Oğuz Destanı'nda da görebilmekteyiz (Togan 1982: 30-32).

Şahseven Türklerini öne çıkaran özelliklerden biri de bu aşiretler birliğinin Anadolu ile olan tarihî, sosyal ve kültürel bağlarıdır. Başlangıçta çoğunluğu Anadolu'dan olmak

üzere çeşitli coğrafyalardan İran'a göç eden otuz iki aşiretin bir araya gelmesiyle oluşan bu konfedere yapının günümüzde en az altmış aşiretin birleşiminden meydana geldiği düşünülmektedir (Çam 2021: 45-79). Şahseven Türklerinin tamamıyla yerleşik düzene geçmemiş olmaları, onların geçmişten gelen sözlü kültür ürünlerini daha iyi koruyup yaşatmalarına imkân sağlamıştır.

İran Türklüğü içinde önemli bir yeri olan Şahseven Türklerine ait bilmece, mâni ve ninni türleriyle ilgili doğrudan alan araştırmasına dayalı Türkiye'de bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada üzerinde durulacak olan bilmece, mâni ve ninni türlerine ait örnekler, *Şahseven Türkçesi* adlı çalışmada yer alan derleme metinlerinden elde edilen ürünlerdir (Çam 2021: 330-565). Şahseven Türkçesi adlı çalışmada bulunmayan diğer bilmece, mâni ve ninni örnekleri ise 2018-2021 yılları arasında gerek yaptığımız alan araştırmaları esnasında gerekse çevrim içi imkânlarla Şahseven Türklerinden derlediğimiz ürünlerdir. Derlenen örneklerin kaynak kişilerine ait bilgiler, makalenin sonunda ayrıca sunulmuştur. Bu makaledeki amacımız, Şahsevenlerden derlenen bilmece (tapbaca/taptapbaca), mâni (bayatı) ve ninni (laylay) örneklerini yapı ve konu bakımından ana hatlarıyla incelemek, Türkiye Türkçesine aktarmak ve bu ürünleri Türklük bilimine kazandırmaktır.

Harita 1: Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zencan Eyaletlerinde Yaşayan Şahsevenlerin Yayılma Alanları (Çam 2021: 57)

1. Bilmeceler (Taptapbacalar)

Bilmeceler, tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı olayları; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik türünden soyut kavramlar ile dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak ilişki ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan manzum veya mensur yapılarda bulunabilen kalıplaşmış sözlerdir (Elçin 2004: 607). Türk edebiyatında bilmece türünün bilinen ilk yazılı örneklerine, 46 adet bilmece ve bu bilmecelerin cevaplarının yer aldığı, Codex Cumanicus'ta rastlamaktayız (Çobanoğlu 2009: 92). Türk dünyasında bilmece türünü ifade etmek için bulmaca, tapmaca, jumbak, tapişmak, matal, yomak, tabışmak, tapmaça, başvatıkç, sir tepişmek gibi sözcükler kullanılmaktadır. Azerbaycan sahasının genelinde bu türün karşılığı olarak *tapmaca* terimi kullanılmakta ve tapmacalar halk edebiyatının en geniş alana yayılmış türlerinden biri olarak kabul görmektedir (Efendiyev 1981: 121). Şahseven Türklerinde bilmece kavramı, Kuzey Azerbaycan sahasındaki benzer bir şekilde *tap-* (bul-) fiil kökünden türetilen *taptapbaca* veya *tapbaca*² sözcüğü ile ifade edilmektedir.

1.1. Yapı ve konu bakımından Şahseven bilmeceleeri³

1.1.1. Manzum bilmece örnekleri

1.1.1.1. 4'ü Hece ölçüsü

1.1.1.1.1. Hayvancılıkla ilgili olanlar

1. götüm yerde

başım götde

elim etde

(ğoyun sağma) (KK 1: 2018)

1. *Götüm yerde*

Başım götde

Elim ette

“Koyun sağma”

1.1.1.2. 5'li Hece ölçüsü

1.1.1.2.1. Eşyayla ilgili olanlar

1. hamını bezer

özü lüt gezer

(İğne) (KK 3: 2018)

1. *Her şeyi süsler*

Kendi çıplak gezer

“İğne”

1.1.1.3. 7'li Hece ölçüsü

1.1.1.3.1. İnsanla ilgili olanlar

1. hesen ağa hesdedi

zinóirrerri ğāfesdedi

ne yerededi ne göyde

tahtırevān üsdündedi

(dil) (KK3: 2018)

1. *Hasan Ağa hastadır*

Zincirleri kafestedir

Ne yerededir ne gökte

Omzun üstündedir

“Dil”

1.1.1.3.2. Tabiatla ilgili olanlar

1. birdan vırram ğılincī

feleğde oynar ucu

(ıldırım) (KK7: 2018)

1. *Burdan vururum kılıcı*

Gökte oynar ucu

“Yıldırım”

1.1.1.3.3. Hayvanlarla ilgili olanlar

1. deve balası köşşek onı tapbıyan eşşek

(köşşek) (KK 1: 2018)

1. *Devenin yavrusu köşşek, bunu bulmayan eşşek.*

“Deve yavrusu (köşşek)”

2. deveden tüşdü tohmağ onı tapbıyan ahmağ

(deve ğığı) (KK 1: 2018)

2. *Deveden düştü tokmak, bunu bulmayan ahmak.*

“Deve dışkısı”

1.1.1.3.4. Bitkilerle ilgili olanlar

1. ağ atdar āy ağ atdar
çimenliklerde otdar
vahtı gelip çatanda
çeteneyi patdar
(pemme) (KK 3: 2018)

1. Ak atlar ey ak atlar
Çimenliklerde otlar
Vakti geldiğinde
Tohumu patlar
“Pamuk”

2. haçılar hāca gēdēr
céhd èlir gece gēder
bi yımırtđān içinde
ğırğ dene cūce gēder
(enar) (KK 8: 2018)

2. Hacılar hacca gider
Gayret eder gece gider
Bir yumurtanın içinde
Kırk tane civciv gider
“Nar”

1.1.2. Mensur bilmece örnekleri

1.1.2.1. İnsanla ilgili olanlar

1. evvel dört gışlıdı onnan iki gışlı olur onnan üç gışlı onnan neye diyeller nedi o
(insan) (KK 9: 2019)

1. Önce dört bacaklıdır, sonra iki bacaklı, en sonunda da üç bacaklı neye derler,
nedir o? “İnsan”

2. iki nefer yolnan gēdirdi hāber _ aldım ğardaşın var dēdi yoğ onnan hāber aldım
dēdi hē bu benim ğardaşım ikisi de gōrdüm düz danışır nēmenedi o
(ikisi baçı ğardaş _ ıdı) (KK6: 2019)

2. İki kişi yoldan gidiyordu. Birine “Kardeşin var mı?” diye sordum, “Yok!” dedi.
Diğesine sordum, “Evet, bu benim kardeşimdir.” dedi. Bunların ikisi de doğru söylüyor.
O nedir?

“Kız kardeş ve erkek kardeş”

3. yemeseydim ölmüşdüm hindi vērseler de yēmerem yemesem de ölmerem
(ana sütü) (KK 2: 2018)

3. Yemeseydim ölmüşüm, şimdi verseler de yemem, yemesem de ölmem.
“Anne sütü”

1.1.2.2. Eşya ile ilgili olanlar

1. o nedi bazarda satallar adam _ alar gēymez gēyende de görmez
(kefen) (KK6: 2019)

1. Pazarda satarlar adam alıp giyemez, giydiğinde de görmez. O nedir?
“Kefen”

2. dolay dolay babamgile yol gēder o nēmenedi
(basdırış) (KK7: 2018)

2. Dolana dolana babamlara yol gider. O nedir?
“Bastırık ipi.”⁴

3. benim bir dene emim var yirmi altı dene oğlu var

(alaçık ve çibıklar) (KK 1: 2018)

3. Benim bir tane amcam var, yirmi altı tane oğlu var.

“Alaçık ve alaçığın çubukları”

4. biz biz iydüh' yüz gız iydüh'

bizi ğırdılar bir sapa düzdüler

(çeten) (KK 1: 2018)

4. Biz biz idik, yüz kız idik

Bizi kırdılar, bir sapa dizdiler

“Çeten (Alaçığın altına serilen bir tür hasır)”

5. bir zadım var hürer hürer burnu şişer

(düh'çe) (KK 4: 2021)

5. Bir şeyim var, ürür ürür burnu şişer.

“İğse sarılan yün ip yumağı”

6. deveden hündül itden alçağ

(çahaz) (KK 1: 2018)

6. Deveden yüksek, köpekten alçak.

“Devenin semeri”

1.1.2.3. Tabiat unsurlarıyla ilgili olanlar

1. nedi bu boyanıp boyahsız gece gündüz gezer elsiz ayahsız

(gün) (KK6: 2019)

1. Boyanmış boyasız, gece gündüz gezer elsiz ayaksız. Bu nedir?

“Güneş”

1.1.2.4. Hayvanlarla ilgili olanlar

1. iney/mal balasın hansı terefdan emer

(mal balasın emebilmez) (KK 1: 2018)

1. İnek, yavrusunu hangi taraftan emer?

“İnek yavrusunu ememez.”

2. babam pıtrağ açıb her tikeden bir tike onu da gözden irağ açıb

(ineyin böyreği) (KK 1: 2018)

2. Babam pıtrak⁵ açmış, her parçadan bir parça onu da gözden uzak açmış.

“İnek böbreği”

3. gece bir dene molla geliy buranı çağırıy deyi ay filan kes ay filan kes çağırıy ses olmiy molla ğaydiy ğediy molla gece yatıb sēr geliy molla dēyir ki filan kes seni gece çağırdım hay vērmedin dēdi ēvin ğulağı yoħdu ēvin ğulağı nemenedi

(it) (KK 1: 2018)

3. Gece bir tane molla buraya gelip sesleniyor: “Hey filan kişi!” diye çağırıyor, ses gelmiyor. Molla dönüp gidiyor. Gece yatıp sabah tekrar geliyor. Diyor ki “Filan kişi, gece seni çağırdım; ses etmedin.”. O kişi de “Evin kulağı yoktu.” dedi. Evin kulağı nedir?

“Köpek”

4. bir ğuyuya dōrt dene daş atıyam

(malın memeleri) (KK 3: 2018)

4. Bir kuyuya dōrt tane taş atıyorum.

“İneğin memeleri”

5. altı ğara ğoyunun nēçe balası var

(ğoyunun altı ğara olanda bi dene balası olar) (KK 1: 2018)

5. Altı kara koyunun kaç tane yavrusu var?

“Koyunun altı karadır, onun da bir yavrusu vardır.”

6. taptapbaça tabağ çaça memeli horuz bu deéééé suva girdi lilendi sudan çıktı dilendi

(at bohu) (KK 8: 2018)

6. *Bilmece bildirmece, memeli horoz bu tavuk. Suva girdi kirlendi; sudan çıktı dilendi.*

“At dışkısı”

7. taptapbaça tabağ çaça gece emireli sakçallı goça

(keçi) (KK 4: 2021)

7. *Bilmece bildirmece gece Emir Ali sakallı koca.*

“keçi”

1.1.2.5. Bitkilerle ilgili olanlar

1. aq guslar suva töküldü

(dügü) (KK 3: 2018)

1. *Ak kuşlar suya döküldü.*

“Pirinç”

2. biri adamın evin yıhār biri dirilder

(soğan öldürer saman ya kömür dirilder) (KK1: 2018)

2. *Birisi adamın evini yıkar, diğeri diriltir.*

“Soğan öldürür, saman veya kömür diriltir”

3. dam üsünde sarı köpek

(ağ boranı) (KK 3: 2018)

3. *Dam üstünde sarı köpek.*

“Bal kabağı”

4. alçal damnan ğar yağar

(un) (KK 4: 2021)

4. *Alçak damdan kar yağar.*

“Un”

5. ağaçda bir torba un

(iyde) (KK 2: 2018)

5. *Ağaçta bir torba un.*

“İğde”

1.1.2.6. Diğer kavramlarla ilgili olanlar

1. el yığışdı ketdanı sih’ di

(aha bıdı)⁶ (KK7: 2018)

1. *Parmaklar birleşti, oba beyini alt etti.*

“Argodaki nah işareti”

2. Mâniler (Bayatlar / Mahnılar)

Tek dörtlükten oluşan ve uyak örgüsü aaxa biçiminde olan çoğunlukla hecenin yedi ve sekizli kalıplarıyla yazılan halk şiirinin en yaygın, en kısa, en önemli nazım şekline mâni denir (Çobanoğlu 2009: 53-120). Her türlü hayat hadiseleri arasında, aşk, gurbet, kıskançlık, hasret, kırınglık, tabiat vb. temleri işleyen mânilerde ilk iki mısra bir bakıma duygu, düşünce ve hayalin girişini teşkil eder. Dinleyenin veya okuyanın dikkat ve ilgisini çekmeye yarayan bu iki mısradan sonra üçüncü ve özellikle dördüncü mısra asıl konuyu vermeye çalışır; nadir olarak dört mısranın bütün bir duygu, fikir ve hayali işlediği görülür (Elçin 2004: 281). Kuzey Azerbaycan’da mâniye karşılık olarak bayatı, mâni, meni, mahnı, mahna sözcükleri kullanılmaktadır (Kaya 1999: 10). Burada mâni için verilen bayatı, mâni, meni, mahnı, mahna vb. kavram karşılıklarının kendi aralarında birtakım farklılıkları içerdiği ve bu husustaki görüşlerde bir bütünlük olmadığını da belirtmek gerekir.

Örneğin, bu hususta bayatların Azerbaycan halk edebiyatında icracısı belirli olan ürünler olduğu (Oğuz 2001: 79), mahnıların ise ezgiyle söylenmek için oluşturulmuş şiirler olduğu (Mirahmedov 1998: 122-123) şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Ancak konu bütünlüğü açısından, biz burada türün tüm çeşitlerini mâni başlığı altında incelemeyi uygun görüyoruz. Mâniler yapıları bakımından düz, kesik artık; ortaya çıkış ve söyleyiş nedenleri bakımından ise niyet, fal (yorum), sevda, iş, mektup mânileri vb. kategorilere ayrılırlar (Boratav 1988: 176-178).

Şahseven Türkleri mâni türüne karşılık olarak *bayatı*, *buyatı* ve *mahnı* sözcüklerini kullanmaktadırlar.

2.1. Yapı ve konu bakımından Şahseven mânileri⁷

2.1.1. Düz mâniler

2.1.1.1. Sevda ile ilgili mâniler

1. alma aldım nar geldi
köyneh' bişdim dar geldi
kölge düşdü o yana
dêdim baħın yar geldi (KK 3: 2018)

1. *Elma aldım nar geldi*
Gömlek biçtim dar geldi
Gölge düştü o yana

Dedim bakın yar geldi

2. dağlara dolu düşer
ğar yağar dolu düşer
ğebrimi yol üsde gaz
yar geler yolu düşer (KK 5: 2018)

2. *Dağlara dolu düşer*
Kar yağar dolu düşer
Kabrimi yol üstüne kaz
Yar gelir yolu düşer

2.1.1.2. Gurbet ve özlem ile ilgili mâniler

1. ğızıl gülem aşmaram
aşsam da dolaşmaram
men bi bala keh' ligem
ğurbete yaraşmaram (KK 10: 2019)

1. *Kızıl gülüm açmam*
Açsam da dolaşmam
Ben bir küçük kekliğim
Gurbete yaraşmam

2. ğızıl gül den den oldu
sermedim den den oldu
men ayrılığ bilmirdim
ayrılığ sennen oldu (KK 10: 2019)

2. *Kızıl gül tane tane oldu*
Sermedim tane tane oldu
Ben ayrılık bilmezdim
Ayrılık senden oldu

2.1.1.3. Ayrılık ve ölüm ile ilgili mâniler

1. ğızıl gül olmiyeydın
saralıp solmiyeydın

bir ayrılığ bir ölüm
ikisi olmaydı (KK 10: 2019)

*1. Kızıl gül olmayaydın
Sararıp solmayaydın
Bir ayrılık, bir ölüm
İkisi olmayaydı*

2.1.1.3. Dünya ve felek ile ilgili mâniler

**1. dağlar dağladı meni
gören ağladı meni
başıma bir daş tüşdü
felek ğarğıdı meni (KK 3: 2018)**

*1. Dağlar dağladı beni
Gören ağladı beni
Başıma bir taş düştü
Felek kargıdı beni*

**2. ězinem size gellēm
sürme çekip göze gellem
yüz yıl ğazamette ğalsam
ğutarsam size gellēm (KK 5: 2018)**

*2. Azizim size gelirim
Sürme çekip göze gelirim
Yüz yıl zindanda kalsam
Çıkarsam size gelirim*

**3. su gelir aħar ğeder
bağdan aħar ğeder
bu dünya penceredi
her gelen baħar ğeder (KK 5: 2018)**

*3. Su gelir akar gider
Bağdan akar gider
Bu dünya penceredir
Her gelen bakar gider*

2.1.1.3. Gelin-kaynana ile ilgili mâniler

**1. çıkıklı başmağıynan
gün orta yaşmağıynan
on min tümen kebini
ħan evinin gelini (KK 5: 2018)**

*1. “Minicik ayakkabısıyla
Öğlen yaşmağıyla
On bin tümen başlığı
Han evinin gelini”*

**2. ğızıl gül esdi neynim
kemerim kesdi neynim
men tüşmüşem ağır yere
ğaribem küstüm neynim (KK 8: 2018)**

*2. Kızıl gül esti neyleyim
Kemerimi kesti neyleyim
Ben düşmüşüm ağır yere
Garibim küstüm neyleyim*

3. men bu bağa gelmişem
bağa bağa gelmişem
getürmüşem derdimi
ağlamağa gelmişem (KK 5: 2018)

3. *Ben bu bağa gelmişim*

Baka baka gelmişim

Getirmişim derdimi

Ağlamaya gelmişim

2.1.1.4. İş mânileri

2.1.1.4.1. Tereyağı yapılırken söylenen mâniler

1. dëyirem ol ol

keresi bol bol

ayranı göz yaşınca

keresi mermer daşınca (KK 5: 2018)

1. *“Diyorum ol ol*

Yağı bol bol

Ayranı göz yaşı kadar

Yağı mermer taşı kadar”

2.1.2. Yedekli (artık) mâniler

2.1.2.1. Sevda mânileri

1. ēzinem neynim senē

düşüptü meylim sene

sen döndün men nēynim

men dönsem üzüm dönsün

sen döndün neynim sene (KK 3: 2018)

1. *Azizim neleyim sana*

Düşmüş meylim sana

Sen döndün ben neleyim

Ben dönsem yüzüm dönsün

Sen döndün neleyim sana

2.1.2.2. İnanç ve inanışlar ile ilgili mâniler

2.1.2.2.1. Üzerlik otu yakılırken söylenen mâniler

1. üzerlik bet nezere

yèddi derde dāvasan

üzerlik sen hāvasan

bet nezere dāvasan (KK 2: 2018)

göz deyinin gözü üzerlik

1. *“Üzerlik kem bakışa*

Yedi derde devasın

Üzerlik sen havasın

Kem bakışa devasın

Göz değenin gözü üzerlik”

2. üzerlik sen hāvasan

yaman derde dāvasan

bet nezerin gözün āvasan

çıldım mine dağına

dëdim yā eli yā mehemmed

dëdi ne dëysen ey biçāra (KK 10: 2019)

2. “Üzerlik sen havasın
Yaman derde devasın
Kem bakışın gözünü çıkartasın
Çıktım Mina Dağı'na
Dedim Ya Ali, Ya Muhammet
Dedi ne diyorsun ey biçare”

3. Ninniler (Laylaylar)

Ninniler, başta çocukların anneleri olmak üzere çocukları büyüten nine, anneanne, babaanne, teyze, abla, yenge vb. gibi yakınların çocukları uyutmak için belli bir ezgiyle söyledikleri manzum veya mensur sözlerdir. Genellikle bir dörtlük veya mâniden ya da değiştirilip adapte edilerek yahut aynen bir türküden alınan bir kupleden oluşan ninniler, kendilerine özgü ezgilerle söylenirler. Ninnilere içerik olarak bakıldığında, ninniler içerdikleri serzeniş ifadelerinden ötürü bazen ağıtlara; övgü ifadelerinden ötürü de bazen alkışlara yaklaşmaktadırlar (Aça 2007: 195). Ninniler ile ilgili pek çok tasnif yapılmıştır (Çelebioğlu 1982; Kaya 1999 vd.) fakat ana hatlarıyla ninnileri çocuğun cinsiyetine göre ninniler, söyleyiş nedenlerine göre ninniler ve konularına göre ninniler olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür (Çobanoğlu 2009: 119).

Dîvânü Lugâti't-Türk'te balu balu olarak geçen ninniler, diğer Türk yurtlarında farklı adlarla anılmaktadırlar. Türk dünyasında ninni türünün karşılığı olarak laylay, layla, nenne, nene, sengildek yırı, hüvdi, besik jırı, eldiy, ayya, allay gibi sözcükler kullanılmaktadır (Aça 2007: 195). Şahseven Türklerinde ninniye karşılık olarak Kuzey ve Güney Azerbaycan sahasında olduğu gibi *laylay* denmektedir.

3.1. Yapı ve konu bakımından Şahseven ninnileri⁸

3.1.1. Dinî, kutsi ve fikrî mahiyette olan ninniler

3.1.1.1. 4 Dizeli ninniler

1. laylay dedim layuva
eli yetsin daduva
eli daduva çatanda
meni de sal yaduva (KK 5: 2018)
1. Ninni dedim layıgına
Ali yetsin yardımına
Ali yetişince yardımına
Beni de getir aklına
2. laylayım bir gıuş yidi
ağaca gönmuş yidi
el uzatdım tutmağa
melekler tutmuş yidi (KK 2: 2019)

2. Ninnim bir kuş idi

Ağaca konmuş idi

El uzattım ağaca

Melekler tutmuş idi

3.1.1.2. 6 Dizeli ninniler

1. laylay dedim layuva
eli çatsun daduva
eli çatdı daduva bala
sen de meni sal yaduva
balam laylay laylay
gülüm laylay laylay (KK 5: 2018)

*1. Ninni diyeyim adına
Ali yetişsin yardımına
Ali yetişince yardımına
Beni de getir aklına
Balam ninni ninni
Gülüm ninni ninni*

2. laylay çalam aduva
eli yete daduva
eli yetende daduva
meni de sal yaduva
laylayım can gülüm can
bülbul ince gül ince (KK 5: 2018)

*2. Ninni diyeyim adına
Ali yetişse yardımına
Ali yetişince yardımına
Beni de getir aklına
Ninnim can gülüm can
Bülbul ince gül ince*

3.1.2. Sevgi ve alaka ifade eden ninniler

3.1.2.1. 4 Dizeli ninniler

1. laylay çalırım hemeşe
karvan gèder yemişè
laylayım sesi gelse
ğurban oluşam hemeşe (KK 8: 2018)

*1. Ninni derim her zaman
Kervan gider yemişè
Ninnimin sesi gelse
Kurban olurum her zaman*

2. laylay çalıřam yatarsan
ğızıl güle batarsan
ğızıl gülün içinde
birce yuđu taparsan (KK 8: 2018)

*2. Ninni derim yatarsın
Kızıl güle batarsın
Kızıl gülün içinde
Biricik uyku bulursun*

3. laylay çallām yatasan
ğızıl güle batasan
ğızıl gülün içinde
şirin yuđu tapasan (KK 5: 2018)

*3. Ninni derim yatasın
Kızıl güle batasın
Kızıl gülün içinde
Tatlı uyku bulasın*

4. laylay layuva ğurban
anuv dayuva ğurban
balam laylay laylay
gülüm laylay laylay (KK 5: 2018)

4. *Ninni layığına kurban*

Annen dayına kurban

Yavrum ninni ninni

Gülüm ninni ninni

5. laylay çallam günde men

kölgede sen günde men

ilde ğurban bir olsa

ben ğurbanam günde men (KK 11: 2019)

5. *Ninni derim günde ben*

Gölgede sen günde ben

Yılda kurban bir olsa

Ben kurbanım günde ben

3.1.3. Dilek ve temenni mahiyetinde olan ninniler

3.1.3.1. 4 Dizeli ninniler

1. laylayı şirin bala

yuhusu şirin bala

tarıdan ehdim bıdı

toyunu görüm bala (KK 2: 2019)

1. *Ninnisi tatlı yavru*

Uykusu tatlı yavru

Tanrı'dan isteğim budur

Düğününü göreyim yavru

2. balam ömrün çoğ ossun

göylün gözün toğ ossun

sene laylay çağıram

düşmenlerin yoğ ossun (KK 2: 2019)

2. *Yavrum ömrün çok olsun*

Gönlün gözün tok olsun

Sana ninni diyeyim

Düşmanların yok olsun

3.1.4. Vaat mahiyetinde olan ninniler

3.1.4.1. 4 Dizeli ninniler

1. ğızıl gülü biçmişem bala

üsdünde ând işmişem

süz teki bala yolunda bala

bu cânımmnan keşmişem (KK 3: 2019)

1. *Kızıl gülü biçmişim yavru*

Üstünde ant içmişim

Sizin gibi yavru yolunda yavru

Bu canımdan geçmişim

Sonuç

Bu makalede, Şahseven Türklerinden derlenen 31 bilmece (tapbaca/taptapbaca), 15 mâni (bayatı), 12 ninni (laylay) örneği yapı ve konu bakımından ana hatlarıyla incelenmiş ve bu ürünler Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bilmece örnekleri, yapı bakımından manzum ve mensur olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır. Derlenen sekiz manzum bilmece, hecenin yalnızca dörtlü, beşli ve yedili kalıplarına ait örnekler tespit edilmiştir. Derlenen mensur bilmecelelerin sayısı ise yirmi üçtür. Mensur bilmecelelerde, çeşitli başlangıç ve bitiş kalıpları bulunmaktadır. Bununla beraber örneklerin büyük bir kısmında secili bir

yapının varlığı göze çarpmaktadır. Şahseven bilmeceleeri konu bakımından ele alındığında insan, eşya, tabiat, hayvan ve bitki unsurlarına ait örnekler tespit edilmiştir. Buna ek olarak, kültürel mekân ve yaşam unsurlarının bilmeceleerde geniş bir yer kapladığı söylenebilir. Şahsevenlerin geleneksel çadırları olan alaçık ve alaçığın içindeki unsurlar, hayvan, hayvancılık ve ağartılarla ilgili unsurlar, derlenen bilmeceleerde ayırt edici konular olarak ön plana çıkmaktadır. Göçebe kültüre ait bilmece örneklerinin fazlaca olması, Şahsevenlerin yaşam tarzları dikkate alındığında olağan bir sonuç olarak değerlendirilebilir.

Şahseven mânileri yapı bakımından incelendiğinde derlemelerde yalnızca düz ve yedekli (artık) mâni örnekleri tespit edilmiştir. Bu mânilerde genellikle hecenin yedili kalıbı kullanılmıştır. Bazı örneklerde hece kusurları göze çarpmaktadır. Şahseven mânileri konu bakımından sevda; gurbet ve özlem; ayrılık ve ölüm; dünya ve felek; gelin-kaynana ile ilgili mâniler; iş mânileri (tereyağı yapılırken söylenenler); inanç ve inanışlar ile ilgili mâniler (üzerlik otu yakılırken söylenenler) olmak üzere yedi grupta toplanmıştır.

Türkiye’de mâni söyleme geleneğinin giderek zayıfladığı Azerbaycan sahasında ise bu türün canlılığını koruduğu (Açıkgöz ve Karaağaç 1998: 18) düşünüldüğünde, Şahseven Türklerinde de aynı canlılığın devam ettiğini söyleyebiliriz. Mânilerin düğünlerde, bayramlarda, hidrellez gibi şenliklerde, genç kızlarla genç erkekler arasındaki söyleşmelerde vb. ortamlarda genellikle ezgili olarak aktarılan bir tür (Aça 2007: 190) olduğu dikkate alındığında, Şahseven Türklerinin mânileri sadece özel gün veya anlarda değil; gündelik hayat içerisinde koyun, inek vb. hayvanları sağarken; peynir, süt, yoğurt, yağ ve ayran gibi işleri yaparken; ip, yün eğirirken; kilim, cecim, farmaş gibi ürünleri dokurken veya üzerlik, nazar vb. inanışlarla ilgili uygulamalarda sıklıkla kullandıklarını rahatlıkla ifade edebiliriz.

Şahseven ninnileri yapı bakımından değerlendirildiğinde derlemelerde yalnızca dört ve altı dizeli ninniler tespit edilebilmiştir. Konu bakımından ise dinî, kutsi ve fikrî mahiyette olanlar, sevgi ve alaka ifade edenler, dilek ve temenni mahiyetinde olanlar, vaat mahiyetinde olanlar olmak üzere Şahseven ninnileri dört grupta toplanmıştır. Şahsevenlerin ninni örneklerinde bebekleri sakinleştiren uykuya geçişlerine yardımcı olan övgü ve serzeniş ifadelerinin yanında, din büyüklerinin veya dinî motiflerin ön planda olduğu ifadelerin de sıklıkla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sözlü kültür ürünleri bakımından zengin örnekleri barındıran Türk halk edebiyatı, Türklerin genel anlamda yerleşik düzeni benimsemesi, teknolojik ilerlemeler gibi pek çok etken nedeniyle sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde. Şahseven Türkleri, eski göçebe Türk kültürünün niteliğine uygun mirası günümüzde somut örneklerle yaşatan Türk dünyasındaki ender topluluklardan biridir. Türk dünyasının ortak düşünce, zevk ve yaşam algısını Anadolu ve Azerbaycan sahalarındaki kültürel inceliklerle harmanlayan Şahseven Türkleri; bilmece, mâni ve ninnileri yaşam tarzlarının da etkisiyle gündelik hayatın içinde yaşatmaktadırlar. Şahsevenlerin özellikle yaylak bölgeleri olan 4811 metre yüksekliğindeki Savalan Dağı’nda telefon, televizyon, genel ağ gibi iletişim araçlarına erişim imkânları yok denecek kadar azdır. Böyle bir ortam düşünüldüğünde insanların gün içerisinde ve bilhassa akşamları eğlenmek, vakit geçirmek, çocuk uyutmak için bilmece, mâni, ninni gibi türleri icra etmelerinin gayet doğal olduğu anlaşılacaktır.

Şahseven bilmece, mâni ve ninnilerine genel olarak bakıldığında tür adlandırmalarının Azerbaycan sahası ile büyük oranda örtüştüğü, içerik olarak ise ürünlerin yer yer Anadolu kültürüne ilişkin esintiler barındırdığını ifade edilebilir. Ayrıca bu türlerle ilgili yapılan tanımlarda belirtilen mâni için düğün, hidrellez, nevrüz, dini bayramlar vb.; bilmece için eğlence ve yarışma; ninni için çocuk uyutma gibi icra vazifelerinin günümüzde birçok Türk yurdunda yavaş yavaş önemini yitirdiği veya işlev alanlarının

daraldığı söylenebilir. Bu bağlamda ele alındığında günümüzde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan Şahseven değişkesiyle icra edilen bilmece, mâni ve ninnilerin değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Çeviri Yazı İşaretleri

ˉ : Ünlüler üzerinde uzunluk işareti

˘ : Aralık yok

ê : Kapalı e sesi

ć : Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan c sesi

ç̇ : Normalden daha önde telaffuz edilen ve hafifçe sızıcı olan ç sesi

ğ̇ : Arka damak g sesi

ħ̇ : Hırıltılı h sesi

h' : Hırıltılı h sesinin ön damaksıl karşılığı

ķ : Arka damak k sesi

K : k-g arası bir ses

v̇ : Çift dudak v sesi

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışma için yapılan görüşmeler 2020 yılından önce gerçekleştirildiğinden etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

NOTLAR

1. İran'da bazı kaynaklarda Türk olmayan gruplar da Tat olarak adlandırılmaktadır. Ancak Şahsevenler, yerleşik hayatı benimseyen bölgedeki Türklere "Tat" demektedirler.
2. Yaygın olan *taptapbaca* sözcüğüdür, *tapbaca* sözcüğü nadiren kullanılmaktadır.
3. Şahseven bilmece örneklerinin tasnifinde Ş. Elçin'in (1970, 2004) çalışmaları esas alınmıştır.
4. *Bastırık*: Şahseven Türklerinin geleneksel çadırları olan alaçıkların ahşap çubuklarını sağlamlaştırmak amacıyla kullanılan bir tür süslü kalın ip.
5. Kaynak kişi bu bilmecenin cevabını el işareti yaparak göstermiştir.
6. Papatyagillerden bir tür bitki.
7. Şahseven mâni örneklerinin tasnifinde P. N. Boratav'ın (1988) ve D. Kaya'nın (1999) çalışmaları esas alınmıştır.
8. Şahseven ninni örneklerinin tasnifinde A. Çelebioğlu'nun (1982) ve D. Kaya'nın (1999) çalışmaları esas alınmıştır.

KAYNAK KİŞİLER

Kaynak Kişi 1:

Adı ve soyadı: Ejder HAVENDİ

Doğum tarihi: 1963

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Hayvancılık, çiftçi

Eğitim durumu: İlköğretim

Yaşadığı yer: Bileşuvar / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 2:

Adı ve soyadı: Zerda NEJAT

Doğum tarihi: 1963

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Ev hanımı

Eğitim durumu: Yok

Yaşadığı yer: Merkez / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 3:

Adı ve soyadı: Efruz MİRZA

Doğum tarihi: 1973

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Ev hanımı

Eğitim durumu: İlköğretim

Yaşadığı yer: Bileşuvar / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 4:

Adı ve soyadı: Firuz MUİNİ

Doğum tarihi: 1978

Medeni durumu: Bekar

Mesleği: Serbest meslek

Eğitim durumu: İlköğretim

Yaşadığı yer: Merkez / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 5:

Adı ve soyadı: Firengiz HAVENDİ

Doğum tarihi: 1954

Medeni durumu: Evli

Mesleği: Ev hanımı

Eğitim durumu: Yok

Yaşadığı yer: Bileşuvar / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 6:

Adı ve soyadı: Eşref MEHEMMEDİ
Doğum tarihi: 1945
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Hayvancılık, çiftçi
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Merkez / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 7:

Adı ve soyadı: Abbas AĞAPUR
Doğum tarihi: 1968
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Hayvancılık
Eğitim durumu: Ortaöğretim
Yaşadığı yer: Serein / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 8:

Adı ve soyadı: Haver NAMAZİ
Doğum tarihi: 1968
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Ev Hanımı
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Savalan Dağı / Erdebil / İran

Kaynak Kişi 9:

Adı ve soyadı: Purçeli TİKABİ
Doğum tarihi: 1959
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Çiftçi, hayvancılık
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Zencan / İran

Kaynak Kişi 10:

Adı ve soyadı: Bağdagül ESEDULLAH
Doğum tarihi: 1959
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Ev Hanımı
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Erdebil / İran

Kaynak Kişi 11:

Adı ve soyadı: Hekgı ŞOMALİ
Doğum tarihi: 1974
Medeni durumu: Evli
Mesleği: Ev Hanımı
Eğitim durumu: Yok
Yaşadığı yer: Erdebil / İran

KAYNAKÇA

- Aça, M. ve diğer. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı (Yay. Haz. M. Öcal Oğuz-Metin Ekici)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2007: 189.
- Açıköz, Halil ve Günay Karaağaç. *Azerbaycan Bayatıları*. Ankara: TDK Yayınları, 1998.
- Boratav, P. Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1988.
- Caferoğlu, Ahmet. "Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Saklanan İki Şaman Tanrısı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 1-4*, Ankara: 1958: 65-75.
- Çam, Ahmet. "Şahseven Türkçesi". Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi, 2021.
- Çelebioğlu, Âmil. *Türk Ninniler Hazinesi*. İstanbul: Ülker Yayınevi, 1982.
- Çobanoğlu, Özkul. *Halk Edebiyatına Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Elçin, Şükrü. *Türk Bilmeceleri*. İstanbul: MEB Yayınları, 1970.
- Efendiyev, Paşa. *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*. Bakü: Maarif Neşriyatı, 1981.
- Kaya, Doğan. *Anonim Halk Şiiri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Mirahmedov, Eziz. *Edebiyatşinaslık Ansiklopedik Lügati*. Bakü: Neşriyyat Poligrafıya Birliğı, 1998.
- Oğuz, M. Öcal. *Halk Şiirinde Tür, Şekil ve Makam*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı (Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlihi)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.